

Pszichológiai igény Petelei István novelláiban

A századforduló magyar novellairodalmával foglalkozott ugyan irodalomtörténetírásunk, a műfajtipológiát illetően azonban inkább részeredményeinkről beszélhetünk.

Pedig egy olyan korszakról van szó, amelyben a novella nemcsak reprezentatív, hanem a legdinamikusabb műfaj is.

Századunk 20-as, 30-as éveinek lírájáról 1991-ben tartott pécsi konferencián Németh G. Béla — a paradigmaváltás plurális jellegét hangsúlyozva — épp a századforduló magyar novellisztikáját említette példaként, olyan műfajként, mint amelyik „viszonylagos szinkronba” került a kor kezdeményező irodalmával.¹

Bizonyoságként elegendő fellapozni egy magyar novellaválogatást, hogy meggyőződjünk, hányféle formája, típusa alakult ki ezekben az évtizedekben ennek a műfajnak a változó világ változó írói szemlélete folytán. Többé-kevésbé általános érvénnyel elmondható: a hagyományos, a Jókai-, Mikszáth-féle elbeszélésben, a „beszély”-ben oly nagy szerephez jutó cselekményesség háttérbe szorul. Bródy, Petelei, Thury, Justh, Gozdsu, Tömörkény, Gárdonyi novelláiban (más-más módon, más-más mértékben) inkább a gondolati, érzelmi-hangulati elemek, a belső történések válnak elsődlegessé.

A novella rangos művelőjétől, Csehovtól tudjuk: a novella csak a belső világ megragadásával képes az életben egymással összefonódó minőségek művészi ábrázolására.

Ez alkalommal épp a „léleknézést” előnyben részesítő művek közül válogatok ki néhányat. Jelezni szeretném a századforduló novellistáinak azt a pszichológiai igényét, amelyet a Gyulai névvel fémjelzett irodalmi eszmény követelményként fogalmazott meg, s amelyet a normatív esztétikán túllépő Péterfy Jenő a korszerűség egyik elsőrendű kritériumaként kért számon az írótól.

Ebben a szűk keretben meg se kíséreltem valamiféle áttekintést nyújtani a meglehetősen szövevényes témáról. Ehelyett a pszichológiai szempontot következetesen érvényesíteni próbáló Petelei Istvánról kívánok szólni. Arról az íróról, aki felfedezte a magyar irodalom számára a polgárosodó erdélyi kisvárost, annak ellobbanó lelkeit, aki a szűkebb világ kínálta élményeket (az európai modern próza törekvéseire figyelve) egyetemessé tudta mélyíteni. A korszerűre oly érzékeny Péterfy annak

idején azért nevezte „szép törekvésű” tehetségnek, mert — úgymond — írói ösztöne a pszichológiai jellemrajz iránti hajlammal párosul.

Petelei Istvánt a régiből újba forduló világban a helyüket nem leelő emberek belső egyensúlyvesztése érdekelte elsősorban. Legszívesebben az élet peremére szorult, önmagukkal és környezetükkel meghasonlott lelkek felé fordult. Első novelláskötetének címe (*Keresztek*, 1882) jelképesnek mondható: hősei észre nem vett kisemberek, iparosok, szürke hivatalnokok, úrhatnám polgárok, rögeszmék megszállottjai, hiú vágyak és szertefoszló ábrándok rabjai. „Mennyi sok együgyű öröm, hő szeretet, édes vágy omlott be az utcánkából a semmiségbe” — olvashatjuk egyik szomorú történetében a sok más Petelei hősről is érvényes sorokat (*Soros Béni története*).

A Petelei-novella rendszerint egy nem várt esemény, egy sorsfordító momentum lélektani következményeit ragadja meg. Azt a pillanatot, amikor ezeknek az embereknek az életében ez a „belső elmozdulás” megtörténik. Miként Németh G. Béla fogalmaz: amikor az egyén „föladja addigi életmenetét”. Vagy hogy az író szavait kölcsönözzük: a léleknek az az állapota, amikor a „gyermekálmokból kinterhes valóság lesz”. Pontosabban: a fel nem tartóztatható belső egyensúlyvesztés és annak külső megnyilvánulásai.

S mert áldozatai nemcsak a körülményeknek, hanem saját akarategyengeségüknek is kiszolgáltatottjai, képtelenek birkózni az élettel, a rájuk leselkedő veszedelmekkel. Eleve megadják magukat a sorsnak. „Tanítson meg, hol kapható ez erős szer, amitől kigyógyulunk a vágyból, az öröm szeretetéből” — esedezik az *Esős alkony* boldogtalan asszonya.

A *rajongók* írójáról állapította meg Péterfy: „Kemény hősei a sors prédái.” Azt hiszem, ugyanígy elmondhatjuk ezt Petelei megroppanó lelkeiről is.

Mindennapi környezetben nem mindennapi helyzetekbe kerülnek Petelei kisemberei. Olyan helyzetekbe, amelyekből nincs szabadulási lehetőség. Innen az alakok fel nem oldható belső konfliktusa, legtöbb novellájának tragikus kimenetele. Csak egy-két példa e különös lelki szituációkra: Egy tiszta ház asszonya abba pusztul bele, hogy nagy rendben tartott házába sáros lábbal lépnek be (*A tiszta ház*), napidíjasa úgy áll bosszút az imádott nőn, hogy együtt iszik annak férjével (*Az én szomszédom*), bélyegsikkasztásba keveredett írnoka annyira elveszti lelki egyensúlyát, hogy már a feleségétől is fél (*Majom Anti karácsonya*), szabólegénye sorsjegyeket álmodik egy padláson, amíg bele nem zavarodik (*Klasszi*), egyik fiatalember az esküvője előestéjén lövi főbe magát, mert nem tud választottja óhajának eleget tenni, egy ingaórát szerezni (*A kakukkos óra*).

Az egyik novellájában az életét siváran leélő kisvárosi boltosasszony azért fogadja magához támasz nélkül maradt egykori barátnőjét, hogy rendszeresen megalázhassa, amiért annak idején elhódította tőle kedvesét (*A könnyörülő asszony*).

A megformálást tekintve jellegzetes Petelei-írás. Az asszony furcsa „megkönnyörüléséről”, magába fojtott érzelmeiről csaknem mindvégig egy-egy cselekedete, gesztusa, elejtett szava árulkodik, hogy aztán, a novella zárlatában (a halálos ágyon) egyszerre, áradásszerűen szakadjon fel sok-sok évi visszafojtott keserősége. A múlt kínzó emlékeinek hatására a félig tudatosan, félig hallucinációban fogant szavak az örömtől megfosztott emberben átokká erősödnek: „Ott muzsikáltak, táncoltak, s vőfélyek vezették gyengéden az ártatlan leányt... az élhetetlen Pepit..., annak a férfiúnak a karjába, akiért Kati odaadta volna a vérjét... Verje meg az Isten... a szörnyű erős Isten, az igazságos Isten...”

A féltelen szenvedély közvetítésére már nem elegendő a nyelv, a szó. E felfokozott érzelmi megindultságban nemegyszer mozdulatok, látomások árulják el a lélek titkos ösztöneit. Olykor sugallatszerűen él meg a hős egy-egy érzelmi állapotot; olyan beleérzéssel, amely — Petelei szavai szerint — „dolgokat nem tud, de kiérez, tán magnetikus álom ez, amely elrejtett titkokat beszél...”

Egyébként a *bosszú mint motívum* vissza-visszatér Petelei írásaiban. Egyik alkalommal falusi legénye a katonaságnál elszenvedett megaláztatásokért elhatározza, hogy ha hazamegy, beveri a falu legnagyobb urának az ablakát. A székely népballadák nyomasztóan feszült hangulatát idéző *Parasztsgyeny* leányának tragédiája a viszonzatlan szerelmet megbosszuló legény nem éppen megszokott cselekedetének következménye: a leányt meglátogatja, és az ablakon távozik. Az ügy nem marad titokban. A falu szigorú erkölcsi szerint élő lány nem tehet semmit, a látszat ellene szól, s így nem marad más számára, csak a hullámtemető, az öngyilkosság.

Fentebb a „könnyörülő” asszonyon elurakodó érzelmi folyamatot követhettük nyomon, itt — akárcsak Kemény regényeiben annyiszor — a bűn látszata is elég a bűnhődéshez. A körülmények kényszeréből nincs szabadulás, ezért a lélektani kelepcebe került szereplő tragédiáját művészi hitelesnek érezzük.

Az ilyen típusú novellákban a novellahóst körülvevő közeg hangsúlyozott szerepe megszabja a szerkezetet, a cselekményszöveget is. Nagyobb teret kap a leírás, a zárt világú patriarchális falu etikájának érzékeltetése, ugyanakkor többet bíz az író a párbeszédre. Végül az alapmotívum — a bosszúvágy — mintegy érzelmi fokozásként újra felerősödik: a kedvesét elvesztő vőlegény vészjósló gesztusával fejeződik be:

„... a kerítésből kifacsarta egy rettenetes fogással a támasztóbunkót.
[...]

— Megkapom én ebben az éjszakában... a másikat... ha Isten van az égben...

És előrerohant a hegy ellenében, ahol a Marci háza áll...”

Az elszenvedett fájdalmak megbosszulását Thury Zoltán is megírja, ugyancsak lélektani megközelítéssel (*A gabalyi kis káplár*). De inkább a cselekmény szintjén, csattanóra kihegyezetten. Thury azoknak a körülményeknek a festésére fordít nagyobb gondot, amelyek hatására a meg-alázott, félénk kiskatona megváltozik, és eljut addig, hogy rálőjön kérlelhetetlenül kegyetlen felettesére. A cselekvés, a feszültségkeltő helyzetek a főbb kompozíciós elemek. Ezért aztán a történet előadása részletezőbb, a drámaiság cselekménybe ágyazott, egyben kiélezettebb. Azt is mondhatnánk: Thury novellahősei nem hordják annyira magukban, egyéniségükben sorsukat, mint Petelei mártíromságra teremtett, saját keresztjüket hordozó emberei. Sors és jellem Peteleinél közelebb áll egymáshoz, mint Thury vagy akár a drámai fordulatokat lírai módon kezelő Bródy novelláiban. Gondoljunk a *Kaál Samu* befejezésére, amikor a gyilkosságot elkövető közlegényben az akasztófa árnyékában tudatosodik tettének következménye. Így aztán más lesz a nézőpont is. Akkor is, amikor a szereplők, és akkor is, amikor az író értelmezi a történeteket.

Peteleinél igen gyakran a tragikus eset már megtörtént, s a novella már csak a következményekre, a központba állított szereplőre koncentrált. Egyik korai, a *Kolozsvári Közlönyben* (1882) közreadott riportszerű karcolatát egy kis falu gyászáról így indítja: „Lukács Márton oda veszett Boszniába, s vasárnap temették el itt a mezőkövesdi kicsi református templomból.” (*Falusi temetés*) A tárgyi környezetet és az emberi érzelmeket ritka művészi harmóniába olvasztó novellája, az *Őszi éjszaka* a bűn és bűnhődés Kemény Zsimond-i, Arany János-i értelmezésére emlékeztet. Igen érzékletes, baljóslatú környezetrajz után, már a történet elején szemtanúi lehetünk a szerencsétlenségnek. A „belső történet” kibontása tulajdonképpen ezután kezdődik el: a féltékenységből gyilkoló, férjét és önmagát menteni próbáló asszony monológba ágyazott lelki gyötrelmét éljük át. Ez esetben is különös szerepet kap az események visszapergetésében a székely népballadából jól ismert sejteteses, szaggatott előadásmód, a retardáltságot fokozó mondatszerkesztés, illetve stílus. Nem alaptalan a modern magyar elbeszélés születését vizsgáló Bodnár György megjegyzése, mely szerint az ilyen típusú elbeszélésekben Petelei — úgymond — a balladákat akarja újratertetni.²

Egy nemrég megjelent Petelei-tanulmány szerzője, Györke Ildikó figyelte fel rá, milyen szerepe van a lélektani elmélyítetség művészi meg-

valósításában a hangnem és színvilág összefonódásának, illetve a metaforikus tájelemeknek.³

Általában a drámai, illetve balladisztikus novellákban teljesebb értékű a pszichológiai láttatás, a lélektani hitel. Bródy és Thury novelláiban is. És akárcsak Peteleinél, azokban, amelyekben a konfliktus a „belső beszéd” szintjén zajlik le. Van Thury Zoltánnak egy novellája (*Az ember, aki hazaballagott*), amelynek nincs is cselekménye: egy belső egyensúlyát veszített, hazafelé tartó, de haza már nem érő ember gondolatai, illetve emlékképei fonódnak össze a tragikus végű utolsó úton.

Elfogadhatjuk a századforduló novellisztikájának műfaji átalakulását vizsgáló Dobos István észrevételét: „A szereplő gesztusaira és a helyzetrajzra összpontosított narráció tehát nem motiválja, hanem csak sejteti, sugalmazza azt a belső, lelki történetet, melyet a novellában egy jelképesen elszigetelt cselekménysor hordoz.”⁴

A lélektani mechanizmusokat, a szerkezeti modellt tekintve természetesen eltérnek egymástól e novellisták. Petelei cselekményszövése feszesebb, az alaknak van alárendelve, az író célja nem a sokoldalú megközelítés, hanem az adott lelkiállapot pontos rögzítése. Bródy lazábban, lírai kitérőkkel adja elő a történetet, Thury jobban kedveli a párbeszédet, Gozsdu Elek társadalomból kihullott modern Tantaluszai monológyszerűen vallanak magukról, az elbeszélőt és a novellahóst közé-lítő módon.

Visszatérve Peteleihez, úgy vélem: a provincializmuson túlmutató mondanivalója nem kis mértékben épp emberlátásának köszönhető. Annak, hogy ráérezett a kor egyetemeres törekvéseire, s azt megpróbálta összhangba hozni erdélyiségével. Egyik, a *Kolozsvári Közlönyben* eltemetett kritikájában fogalmazza meg: „Vágy, reménység, csalódás, küzdelem, bűn és jóság nincsenek külön vidékenként elrendezve.”⁵

Azt hiszem, épp e „lelki reflexek” mögött felsejlő teljességigény egyik legidőtállóbb értéke Petelei örökségének.

Jegyzetek

1. Németh G. Béla: *Többirányzatú, többfázisú korszakváltás*. In: „... de nem felelnek, úgy felelnek”. *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő. Pécs, 1992. 245.

2. Bodnár György: *A „mese” lélekvándorlása*. Bp., 1988. 40.

3. Györke Ildikó: *A balladaszerű novella megjelenése Petelei István-nál*. Irodalomtörténet, 1992. 1. 27—39.

4. Dobos István: *Anekdotikus novella a magyar századfordulón*. Studia Litteraria, Tomus XXVII. Debrecen, 1989. 27—28.

5. -n [Petelei István]: *Éjek és napok*. Timon Sándor könyve. Kolozsvári Közlöny, 1885. dec. 20.